

Bányai Éva

SZEGÉNYSÉG-
NARRATÍVÁK

Újraolvasva Barnás Ferenc *A kilencedik* és Borbély Szilárd *Nincstelének* című regényeit: szinte felkínálják a lehetőséget, hogy összevessük őket. Egy-mást erősítik, kiemelik, bár mindkettő önmagában is kimagasló teljesítmény. A Barnás-regény 2006-ban jelent meg, 2014 tavaszára esik az újrakiadása, amely a kiadóváltáson kívül annak is jelzése, hogy sikeres volt, a Borbély-regény 2013-ban jelent meg, a szakma nagy öröme, rögtön be is gyűjtve egy pár díjat.

A legfőbb összehasonlítási szempont a nincstelenség, szegénység, kilátástalanság és nyomor narratívái és világképe, a gyereknarrátori pozíció, valamint ugyanazon korszak erőteljes és hiteles bemutatása. A magyarországi hatvanas évek végi kádári időszak, a szocialista (vagy legalábbis annak szánt, a regényekben sokféleképp jelzett, „piszkos kommunista”) világrend élehetetlen, de megkerülhetetlen jellege válik meghatározóvá a maga átmeneti összetettségében, vagy összetett átmenetiségében.

Szkizofrén állapot uralkodik mindkét regényben: gyerekként beleszületni és szembesülni a kétarcú társadalommal, a beszédvisszatartással, élethazugsággal, világhazugsággal. Ennek következtében az is vizsgálat tárgyává tehető, hogyan alakul a tudat a hazugságokon alapuló és hazugságokra, elhallgatásokra épülő és kényszerítő önkényuralmi rendszerben, a tér viszonyai hogyan hatnak az emberi viszonyokra, a mindenkori hazugságok, a kettős beszéd és az elhallgatások közötti szocializáció miképpen torzítja a gyerekek világlátását. Hiszen a felnőtteké már eleve torz.

A kilencedik egy alapján tizenhárom, de a narráció időpontjában tizenegy tagú nagycsalád egyik tagjának, a kilencedik gyereknek a hangján és perspektíváján keresztül szűrt magány-történet, a *Nincstelének* egy marginalizált falusi család középső gyerekének a prím számú magánytörténete. Confessióként – vallomástörténetként is olvashatjuk ezeket a regényeket, ugyanis miként az olvasás folyamán kiderül: olyannyira magányban, egye-

düllétben élnek meg a világukat ezek a gyerekek, hogy a „nem mondhatom el senkinek, elmondom hát mindenkinek” elv érvényesül: a saját belső hangjukat – ki-ki a maga módján – szöveggé tesít. A „mindenki” természetesen a későbbi, reflektálatlan olvasó, a szövegekben csak a nagyon erős befelé fordulás, a magány és egyedüllét variációival szembesülünk. Azzal, hogy se a kis vagy nagy család, se a szűkebb vagy tágabb közösség nem biztosít teret a magány, a félelem és a szorongás feloldásához, sőt, a család, az iskola, a falusi társadalom esélyt sem ad a kilépéshez, hanem zárványszerűen bekebelezi, lehúzza a posványba azokat is, akiknél felmerülne ennek a lehetősége.

A magyar irodalombeli sokat emlegetett idilli falusi közösségnek – amely mintegy ellenpontja a városi-nagyvárosi fertőnek, ahol a falvakról, tanyákról elszármazott rendes, megbecsült emberek elzültenek –, a tisztalelkűségnek nyoma se található, még átmenetiségben se. Ilyenformán is hagyománytörő mindkét regény, széttűllő, egyik napról a másikra tengődő, alkoholizáló, képmutató és gyűlölködő, agresszióra és brutalitásra hajlamos világképet mutatnak be.

Az elbeszélői identitás megteremtése mindkét regény kiemelt tétje. Barnás Ferenc egy, a családban kilencediknek született, kilencéves, harmadikos kisfiút tesz a regénye narrátorává, az ő hangján halljuk kilenc fejezetben a testi és lelki nyomortörténeteket. Autentikus és homogén a beszéd- és megszólalásmód, nincs felnőtti, utólagos korrekció, az író jelenléte a precíz mondatokban, a jól szerkesztett fejezetekben, a hibátlan regényfelépítésben érhető tetten, nem szűrődik be áttételesen se. A narratív identitás Borbély Szilárd regényében nem ennyire letisztult. A regény kezdetén a hatéves gyerek hangját halljuk, majd időnként átvált a narrátor tízéves kori elbeszélésébe, a regény végén pedig már félig felnőttként szólal meg a vélhetően ugyanazon személy. Bedecs Lászlóval egyetértve: nem világosak és átgondoltak a váltások, nincs követhető magyarázat arra, hogy miért és minek következnek be az átmenetek, legalábbis a szöveg nem ad utasítást vagy jelzést arra, hogyan érthetnénk. A gyerekhangba beszűrődnek olyan elemek, amelyek egy felnőtt tudását képezik, egy felnőtt perspektíva utólagos korrekciói, amely alatt nemcsak az olykor moralizáló, értelmező reflexiókat és gondolatfutamokat értem, hanem például a „mi úgy mondjuk” kiemeléseket (kétlem, hogy csak a családi szóhasználatra korlátozódtak azok a szavak, kifejezések, és hogy a falubeliektől való megkülönböztetés jegyei lettek volna, inkább arra hajlok, hogy ez a kis- és nagyközösségi megszólalás közötti elkülönöződést hivatott jelezni egy későbbi, felnőtt

pozícióból). És gondot okoznak a számok is: a regény a prímszámokra épül, minden ezeknek a magányos, oszthatatlan számoknak rendelődik alá, viszont ebből kifolyólag nem lehetünk biztosak a számok rendjében (legegyszerűbb példa: az elején az derül ki, hogy öt év van a kisfiú és nővére között, majd később az, hogy kettő), tehát a prímszámok, egyáltalán, a számok nem biztosítják a szövegvilágban való biztos eligazodást.

De amúgy is nehezen formálható mindkét regénybeli identitás, hiszen nincs autonómiájuk e gyerekeknek, az alávetett pozíciójuk a meghatározó és a túlélésért folytatott küzdelem, amely örökös pozíciószerezésben nyilvánul meg, és állandó jelenlétet, készenlétet feltételez: meg kell küzdeniük mindenért, a takaróért, a helyért, a térért, a mindennapi levegővételeért.

Egyfajta permanens krízisben élnek ezek a (mindkét regényben) névtelen regényhősök, s a neurózis nyelvi megformáltsága, nyelvi-retorikai működésmódja válik meghatározóvá. Az identitásválság szélsőséges megélése, a folyamatos határonlét dominál, *A kilencedik* hőse állandóan a határon inog, miközben a maga módján igyekszik megfelelni a körülötte levők elvárásainak, egy másik világra, a túliságra vágyakozik, a máshollét, a másiklelés válik céllá. Bárhol is tartózkodik – térben is, időben is –, mindig átmenetben van.

Mindkét regényben többnyire naplószerű az előadásmód, nincs (nagy) távolság az elbeszélés ideje és az elbeszélő idő között (a Borbély-regényben ez a rend a regény végén felbomlik). A naplószerű megszólalásmódot több recenszens szavára tette, Kertész Imre *Sorstalanság*ának narrátorához, Köves Gyuriéhoz hasonlítják az elbeszélők hangját. Mindkét narrátor egyfajta saját hanghordozás, világlátás és gyermeki észjárás alkotta szólamon beszél, ezen a gyereknyelven szólal meg az őket körülvevő világ is, ezen át szűrődnek a felnőttek álságos, durva, kíméletlen hangjai is. *A kilencedik*ben a köznapiság és olykor közhelyeket nyelvbe olvasztó modor – bár úgy vélem, nem az írás céljaként – önkéntelenül ironikussá válik, egyfajta szelíd ironia képződik meg, a *Nincstelenség*ben a hétköznapi banalitásának és brutalitásának a megjelenítése a tét, a sok fekália és különböző kontextusokban emlegetett genitália meghatározottságában.

Meghatározók a szűk és a tág közeg viszonyai, hatásai ezen ingerszegény környezetnek, melyben élnek a regényhősök a családjukkal: nincs egy könyv vagy újság a lakásban a Biblián kívül, igénytelenség, szürkeség és egyhangúság dominál. Egyedül a zene képviselné a viszonylagos szabadságot, ebből a közegekből való időszakos kiszabadulást, de mindkét regényben csak ideiglenes és időszakos, átmeneti szerepe van.

Ebből a közegből, ahol az éhség, a fázás, a mindennapi megaláztatás, a kirekesztettség és a nyomor állandó megélése dominál, csak az elvagyódás és e tőrből való szabadulásvágy formálódik célként. A szorongás, a félelem, a különböző kényszerek, a mindent behálózó fizikai agresszió és fájdalom meghatározottságában a szabadság hiánya dominál.

De nemcsak, főleg nem kimondottan és reflektáltan a szabadságra vágyakoznak a gyereknarrátorok, hanem egyrészt a testi vágyak függvényében: szalámira, kolbászra, melegre, külön ágyra (ami szintén komparatív alapot képez: a „hármaságy” meghatározottsága, *A kilencedik*ben hárman osztoznak egy ágyon, fejtől-lábtól alszanak, a *Nincstelene*ben a gyerekek a szülőkkel osztják meg ágyukat, miközben a szülők mellettük, konkrétan testközelben élik nemi életüket). Másrészt az otthoni, a szűk és tág környezeti, az iskolai megaláztatások, verések megszűnésére vágnak. A test és a testi vágyak meghatározottságában a „nincs”, a hiány válik főszereplővé (az étel, az ölelés, a testi érintkezés, az intimitás hiánya), illetve a tiltás, hogy mit „nem szabad”: beszélni, játszani, olvasni, érzelmeket kimutatni, aludni, álmodni. Élni.

Kudarcba fulladt életekkel szembesülünk: Ésapának, *A kilencedik* domináns apafigurájának sikeres katonai karriert álmodtak, de egy kegytárgyakkal seftelő, a családját örökösen dolgoztató, munkamániás agresszorként képződik meg, Ésanýára művészi pálya várt, ehelyett zenei tehetségéből sokgyerekes tollgyári munkássá, szülőgéppé és áhítatos szentfazékká degradálódott. A *Nincstelene*ben a kvázi-kulák apát minden munkahelyéről, sőt mindenhonnan kirakják, utóbb a faluba se teheti a lábát, az anya a háztájiak eladásából és napszámból él, de főként depressziós és állandó öngyilkosjelölt.

„Ésapa az Istent is móresre tanította volna” – hangzik el *A kilencedik*ben. Az apai agresszió eredményeként mindkét regényben az a vágy él a gyerekekben, hogy minél távolabb legyen az apa, sőt a végleges távollétéről, a hátha bekövetkező haláláról is gyakran álmodoznak, vágyakoznak rá. Ugyanis akkor is az apák dominanciája a meghatározó, amikor nincsenek jelen. Mindkét regényben fizikai és lelki agresszióknak vannak kitéve a gyerekek: *A kilencedik*ben ezt „kezelésnek” hívják, amely idő alatt a kicsik a szekrénybe zárva, annak résein keresztül nézik, ahogy a nagyobb testvéreiket, a lányokat is szíjjal vagy bottal veri az apjuk. A *Nincstelene*ben is állandó a gyerekverés, ahogyan az állatokat is állandóan kínozzák és rúgják, „csak úgy megszokásból.” Ez az átél, elszenvedett agresszió továbbgyűrű-

zik: a gyerekek is ugyanúgy bántják a hozzájuk képest kisebbeket, vagy kínozzák az állatokat.

Látszólag a patriarchális világgal akarnak leszámolni a gyerekek, noha az anyák is visszataszítóak a maguk módján, agresszívek vagy képmutatók, képtelenek a szeretetre. Ilyen sérült gyerekből nyilván sérült felnőtt lesz, előrevetítve a boldogtalanságot. Az anyák nem engedik magukhoz közel a gyerekeiket, nem mesélnek nekik, sőt a kérdésekre se válaszolnak, s a testi közelség se valósul meg, sőt *A kilencedikben* egyenesen tiltva van. Ezek a regények nemcsak ábrázolnak, nemcsak a kegyetlen és brutális világ bemutatására törekednek, hanem az érzékeinkre hatnak, az olvasó gyomra is összeszorul az állandó szorongástól, átéli az iszonyat különböző fokait, és nincs mód szembehunyasra, félrefordulásra. E könyvek szembesítenek az iszonyattal, még hozzá ugyanolyan kegyetlenül, mint a kiválóan megkonstruált világok. Mert a gyermekkorban megismert és átélt iszonyatok „a felnőttkorban hígabb, de mérgezőbb formában ismétlődnek. Barnásnak a szorongás elemi tartalmát, formáját és körülményeit sikerült megírnia, és paradox erejét felmutatnia” – figyelmeztet Radics Viktória.

Mindkét regény tematizálja a másság-idegenséget, a marginalizáltságot, hontalanságot, a művekben a köztesség tere képződik meg.

Mindkét regény anya-szereplője betelepülő, átszármazó: *A kilencedikben* Erdélyből, a Székelyföldről „menekíti ki” Ésa Ésanát a második világháború idején, ezért a nagyszülők csak Székely Nagymamaként nevesítődnek, az apai nagyszülő pedig „Másik” Nagymamaként. *A Nincstelenségben* is főként, de nemcsak az anya a beszármazott: ruszin-hucul ősei vannak, a Munkács fölötti Szlatináról érkeztek, soha nem tudtak, de talán nem is akartak beolvadni, asszimilálódni a falusi közösségbe. Nagyon erős az anya másság-érzete, már-már csehovi mélységű az elvágyódás, de domináns a falustársak iránti gyűlölete és megvetése is. Az apa román felmenőkkel rendelkezik, de balkérről zsidó is, amely szintén egy elhallgatott, majd kitagadással fajuló család-történeti momentum. Illetve nem pusztán momentum, hiszen meghatározó a regényben a zsidó-diskurzus: a zsidó mint az örökös idegen képviselője, akit megaláznak, deportálnak, kifosztanak, s évtizedek múlva is ugyanolyan regiszterben tematizálódik, jelezve, hogy az antiszemitizmus mély gyökerei kiirthatatlanok. *A Nincstelenség* kiemelt rétege a határidentitás megképződése, a megfelelési, asszimilációs kényszer dominanciája alatti magyarságtudat meghatározottsága.

A Barnás-regényben nem tematizálódik a soknemzetiségű Pomáz, a másság-idegenség főleg a főszereplő önmagától való elkülönözésében

nyilvánul meg. A Borbély-regény kiemelt szintje a másság regisztereinek fókuszba emelése: egyrészt a parasztoktól való elkülönülésük (noha maguk is paraszt-életmódot folytatnak), de annál is erősebb az etnikai-vallási eredetbeli másság-idegenség tapasztalat.

Még akkor is, ha egy elidegenedett, kietlen világból közvetítenek a narrátorok, otthonosan mozognak a világukban, mert számukra az a világmindenség. Az jelenti az otthont, az összes negatívumával és negatívan megélt történeteivel.

Kiváló korrajz mindkét regény, de mivel a szegénység és a nincstelenség kortól és korszakoktól független állapot, időtlenné is válhat. Ugyanakkor tudjuk: korlátozott fikciójú szövegeknek mondhatók a regények, ugyanis mindkét esetben köztudomásúak a fikciók és a realitás átfedései. A *Nincstelenek* még rá is játszik erre a fülszövegben, ahol gps-adatokat ad meg a regénytér referencializálhatóságához, a szövegben ugyan nem fordul elő a konkrét helység neve, csak a környezet, a körülötte levő települések, illetve a faluból kivezető utak, tehát a szűk helyből a tágasság irányába mutató vektorok nevesítődnek. A Borbély-regény – a tragikus biográfia következtében is – annak a figyelmeztető jelzése, hogy a nyomorból, a nincstelenségből nincs kiút, az alcímben is szereplő *Mesijás* nemhogy elment, de nem is jött el.